THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 93

SHABDA-KALPADRUM

OR

AN ENCYCLOPÆDIC DICTIONARY OF SANSKRIT WORDS ARRANGED IN ALPHABETICAL ORDER GIVING THE ETYMOLOGICAL ORIGIN OF THE WORDS ACCORDING TO PANINI, THEIR GENDER, VARIOUS MEANINGS AND SYNONYMS, AND ILLUSTRATING THEIR SYNTACTICAL USAGE AND CONNOTATION WITH QUOTATIONS DRAWN FROM VARIOUS AUTHORITATIVE SOURCES SUCH AS VEDAS, VEDANTA, NYAYA, OTHER DARSHANAS, PURANETIHAS, MUSIC, ART, ASTRONOMY, TANTRA, RHETORICS AND PROSODY AND MEDICINE ETC.

BY

RAJA RADHA KANTA DEVA

PART FOUR

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
Printer : Vidya Vilas Press, Varanasi.
Edition : Third, 1967
Price : 1–5 Vols. Complete Rs.

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Oriental and Foreign Book-Sellers and Publishers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi–1 (India)
1967
Phone : 3145

(वेदा वदने यस्येति विग्रहे ब्रह्मणि, पुं। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ८१।
"गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ॥")

वेदवासः, पुं, (वेदानां वासो यस्मिन्।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली॥

वेदवित्, [द्] पुं, (वेदान् वेत्तीति। विद्+क्विप्।) विष्णुः। यथा,—
"वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

वेदवित्, त्रि। (यथा, मनुः। २। ७८।
"एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्व्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥")

वेदव्यासः, पुं, (वेदं व्यस्यति पृथक् करोतीति। वि+अस+अण्। निरुक्तिस्तु परत्र द्रष्टव्या।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। माठरः २ द्वैपायनः ३ पाराशर्य्यः ४ कानीनः ५ बादरायणः ६ व्यासः ७। इति हेमचन्द्रः॥ कृष्णद्वैपायनः ८ सत्यभारतः ९ पाराशरिः १० सात्यवतः ११। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बादरायणिः १२ सत्यवतीसुतः १३ सत्यरतः १४ पाराशरः १५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे।
"वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक्।
द्वापरे तु युगे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः॥
यया च कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः।
वेदव्यासाभिधाना तु सा सा मूर्त्तिर्मधुद्विषः॥")
अस्यान्यत् विवरणं व्यासशब्दे द्रष्टव्यम्॥

वेदाग्रणीः, स्त्री, (वेदानामग्रणीः।) सरस्वती। इति राजनिर्घण्टः॥

वेदाङ्गं, क्ली, (वेदस्य अङ्गम्।) श्रुत्यवयवषट्प्रकारशास्त्रम्। तद्यथा। शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ छन्दः ६। यदुक्तम्।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः।
छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते॥" इति॥
तत्र अकारादिवर्णानां स्थूलकरणप्रयत्नबोधिका अकु ए ह विसर्ज्जनीयाः कण्ठ्याः इत्यादिका शिक्षा। यागक्रियाणामुपदेशः कल्पः। साधुशब्दान्वाख्यानं व्याकरणम्। वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम्। ग्रहणादिगणनशास्त्रं ज्योतिः। श्रुतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रं छन्दोविचितिः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, मनुः। ४। ९८।
"वेदाङ्गानि च सर्व्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्॥")

वेदादि, क्ली, (वेदानामादि। "क्वचिदौपचारिकाः शब्दाः स्वलिङ्गमपि त्यजन्तीति" न्यायादस्य क्लीवत्वम्।) प्रणवम्। यथा,—
"वेदादि भुवनेशीश्च श्रीबीजं ङयुतं भृगुम्।
कारयित्वा वदेत्कान्तं शुक्रस्य च षडक्षरम्॥"
इति रुद्रयामलम्॥

(वेदस्य पूर्व्वं, पुं। यथा, तैत्तिरीयारण्यके।
"यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः॥")

वेदादिबीजं, क्ली, (वेदस्यादौ प्रयुक्तं बीजम्।) प्रणवम्। यथा,—
"वेदादि भुवनेशीश्च श्रीबीजं ङयुतं भृगुम्।
कारयित्वा वदेत्कान्तं शुक्रस्य च षडक्षरम्॥
ॐ ह्रीँ श्रीशुक्राय। इति रुद्रयामलम्॥
"वेदादिबीजं हूँ बीजं स्त्रीबीजं तन्निकेतनम्।
शक्तिबीजं रमाबीजं मायाबीजं सुखाकरम्॥"
इति राजराजेश्वरीतन्त्रम्॥

वेदाधिपः, पुं, (वेदानामधिपः।) चतुर्व्वेदाधिपतिग्रहः। यथा,—
"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्व्वेदाधिपः सितः।
सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

वेदान्तः, पुं, (वेदानां अन्तः।) उपनिषत्। इति हेमचन्द्रः। वेदव्यासप्रणीतदर्शनशास्त्रविशेषोऽपि। यथा। वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च। इति . परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः॥ *॥ "इदानीं सर्व्वस्यापि वस्तुविचारोद्देशपूर्व्वकत्वात् प्रतिज्ञातं वेदान्तं नामतो निर्द्दिशति वेदान्त इति। उपनिषद एव प्रमाणं उपनिषत्-प्रमाणम्। उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा। तदुपकारीणि वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि शारीरकसूत्रादीनि च। शरीरमेव शारीरं तत्र भवो जीवः शारीरकः सूत्र्यते याथातथ्येन निरूप्यते यैः तानि शारीरकसूत्राणि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीनि। आदिशब्दो भाष्यादिसंग्रहार्थः। चशब्दो वेदान्तशब्दानुषङ्गार्थः। यद्वा शारीरकसूत्राणि तद्यथार्थवादिवेदान्तार्थसंग्रहवाक्यानि। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिसूत्रादीनि। आदिशब्देन भगवद्गीताद्यध्यात्मशास्त्राणि गृह्यन्ते। तेषामपि उपनिषच्छब्दवाच्यत्वादिति भावः।" इति श्रीनृसिंहसरस्वतीकृता तट्टीका सुबोधिनी॥ अस्य नामान्तरं उत्तरमीमांसा। तत्र चत्वारः अध्यायाः। तेषु ब्रह्मनिरूपणम्। तद्विवरणं यथा,—
"अव्यक्तादण्डमभूदण्डाद्ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः।
मायामयी प्रवृत्तिः संह्रियते पुनः पुनः क्रमशः॥
मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति कर्म्माणि।
तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि न करोति किञ्चिदपि॥
यद्वदचेतनमपि सन्निकटस्थे भ्रामके भ्रमति लोहम्।
तद्वत् करणसमूहश्चेष्टति चिदधिष्ठिते देहे॥
यद्वत् सवितर्य्युदिते करोति कर्म्माणि जीवलोकोऽयम्।
न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापि॥
मनसोऽहंकारविमूर्च्छितस्य चैतन्यबोधितस्येह।
पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना भवति मूढस्य॥
कर्त्ता भोक्ता द्रष्टास्मि कर्म्मणामुत्तमादीनाम्।
इति तत्स्वभावविमलोऽभिमन्यते सर्व्वगोप्यात्मा॥
नानाविधवर्णानां वर्णान् धत्ते यथामलस्फटिकः।
तद्वदुपाधिगुणभावितस्य भावं विभुर्धत्ते॥
गच्छति गच्छति सलिले दिनकरबिम्बं स्थिते स्थितिं याति।
अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिह॥
राहुरदृश्योऽपि यथा शशिबिम्बस्थः प्रकाशते जगति।
सर्व्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति॥
आदर्शे मलरहिते यद्वद्रूपं विभिमुते लोकः।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम्॥
सर्व्वगतं तत निरुपममद्वैतं तच्च चेतसा गम्यम्।
यद्बुद्धिगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोध्यं तत्॥
बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सभूतगणाः।
संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः प्राकृता ज्ञेयाः॥
धर्म्माधर्म्मौ सुखदुःखकल्पना स्वर्गनरकवासश्च।
उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे॥
मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम्।
तैमिरिकचन्द्रयुगवत् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम्॥
यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्व्वेषु।
तद्वत् सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा॥
खमिव घटादिष्वन्तर्व्वहिःस्थितं ब्रह्म सर्व्वपिण्डेषु।
देहोऽहमित्यमात्मनि बुद्धिः संसारबन्धाय॥
सर्व्वविकल्पनहीनः शुद्धोऽबुद्धोऽजरोऽमरः शान्तः।
अमलः सकृद्विभातश्चेतन आत्मा खवद्व्यापी॥
रसफाणितशर्करिका गुडखण्डा विकृतयो यथैवेक्षोः।
तद्वदवस्थाभेदाः परमात्मन्येव बहुरूपाः॥
विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराट्देहजातिपिण्डान्ताः।
व्यवहारस्यस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः॥
रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना केन।
तद्वद्द्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम्॥
एतत्तदन्धकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या।
न विदन्ति वासुदेवं सर्व्वात्मानं नरा मूढाः॥
प्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानं संवितत्य जालमिव।
संहरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीड़मान इव॥
त्रिभिरेव विश्वतैजसप्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनाख्यैः।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैर्भ्रमभूतैश्छादितं तुर्य्यम्॥
मोहयतीवात्मानं स्वमायया द्वैतरूपया देवः।
उपलभते स्वयमेवं गुहागतं पुरुषमात्मानम्॥

ज्वलनाद्धूमोद्गतिभिर्विविधाकृतिरम्बरे यथा भाति ।
तद्वद्विष्णोः सृष्टिः स्वमायया द्वैतविस्तरो भाति ॥
भ्रान्त इव मनसि भ्रान्ते हृष्टे हृष्ट इव मूढ़ इव मूढ़े ।
व्यवहारस्थो न पुनः परमार्थेन ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोन्नतिभिर्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।
तद्वत् प्रकृतिविकारैरपरामृष्टः परः पुरुषः ॥
एकस्मिन्नपि च घटे धूमादिमलावृते घटाः शेषाः ।
न भवन्ति मलोपेता यद्वज्जीवोऽपि तद्वदिह ॥
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्म्मगुणाः कुर्व्वते स्वभोगार्थम् ।
नाहं कर्त्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म्म नैव बध्नाति ॥
अन्यशरीरेण कृतं कर्म्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव क्षयोऽस्य निर्द्दिष्टः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यत् कर्म्म ज्ञानशिखि-शिखालीढ़म् ।
बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद्भवति ॥
ज्ञानोत्पत्तेरूर्द्ध्वं क्रियमाणं कर्म्म यत्तदपि ।
न श्लिष्यति कर्त्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
यावद्देहमानसैरिह कर्म्मचयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।
एकोऽपि नाहमेषां कर्त्ता तत्कर्म्मणामस्मि ॥
कर्म्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ।
बुद्ध्वैवमपगततमाः सवितेव विभाति भास्वरूपः ॥
यद्वदिषीकातूलं पवनोद्धूतं दश दिशो याति ।
भस्मानि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्म्माणि तत्त्वविदः ।
क्षीरादुद्धृतमाज्यं क्षिप्तं यद्वन्न पूर्व्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणेभ्यस्तद्वत् पृथक्कृतश्चेतनोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं विहूय यथा तमः सहस्रांशुः ।
बाह्याभ्यन्तरचारी सैन्धवघनवत् भवेत् पुरुषः ॥
यद्वद्देहोऽवयवा स्वदेव तस्या विकारजातानि ।
तद्वत् स्थावरजङ्गममद्वैतं द्वैतवद्भाति ॥
एकस्मात् क्षेमशाद्रवः क्षेमजातयो जाताः ।
लौहगतादिव दहनात् समन्ततो विस्फुलिङ्गकणाः ॥
ते गुणसङ्गमदोषाद्बद्धा इव धान्यजातयः स्वतुषैः ।
जन्म लभन्ते तावद्यावन्न ज्ञानवह्निना दग्धाः ॥
त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्व्वगतेऽवस्थिताखिलाधारे ।
कुरुते सृष्टिमविद्या सर्व्वत्र स्पृश्यते तया नात्मा ॥
रज्ज्वां भुजङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥
जन्मविनाशगमनागमनमलैः सङ्गवर्जितो नित्यम् ।
आकाश इव घटादिषु सर्व्वात्मा सर्व्वतोपेतः ॥
कर्म्मशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्बन्धो भवत्युपाधीनाम् ।
तत्संसर्गाद्वहस्तस्करसङ्गादतस्करवत् ॥
देहगुणकरणगोचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भावाः ।
तावन्मायापाशैः संसारे बद्ध इव भाति ॥
मातृपितृबान्धवधनभोगसंमूढ़ः ।
जन्मजरामरणमये चक्र इव भ्राम्यते जन्तुः ॥
लोकव्यवहारकृतां य इहाविद्यामुपासते मूढ़ाः ।
ते जननमरणधर्म्माणो भ्रान्तमनेत्य खिद्यन्ते ॥
हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैषा कीर्त्तिता विष्णोः ॥
एवं द्वैतविकल्पां भ्रमस्वरूपां विमोहिनीं मायाम् ।
उत्सृज्य सकलं निष्कलमद्वैतं भावयेद्ब्रह्म ॥
यद्वत् सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरं समीरणे वायुः ।
तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥
इत्थं द्वैतसमूहे भावनया ब्रह्मभूयमुपयाति ।
को मोहः कः शोकः सर्व्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
विगतोपाधिस्फटिकः स्वप्रभया भाति निर्म्मलो यद्वत् ।
चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तनुमात्रजातिसुखदुःखैः ।
अपरामृष्टो व्यापी चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥
द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च ।
देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्त्तासौ ॥
एको नैकत्रावस्थितो महैश्वर्य्यं योगतो व्याप्तः ।
आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
आत्मैवेदं सर्व्वं निष्कलसकलं यदैव भावयति ।
मोहगहनाद्विमुक्तस्तदैव परमेश्वरीभूतः ॥
यद्यत् सिद्धान्तागमतर्केषु प्रश्नमन्ति रागान्धाः ।
अनुमोदामस्तत्तेषां सर्व्वात्मवादिधियाम् ॥
सर्व्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चिन्तामणिवत् समभ्येति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्व्वज्ञः सर्व्वगतः सर्व्वः सर्व्वेश्वरो भवति ॥
आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चित् ।
मृत्योरपि मरणभयं न भवत्यन्यद्भयं कुतस्तस्य ॥
च्छेद्यत्वबध्यघातकबन्धनमोक्षैर्व्विवर्ज्जितं नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्यत्तदमृतं सर्व्वम् ॥
एवं प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्मारामः प्रशमं समाश्रितः केवलीभवति ॥
मणिकुट्टिमेषुनाभा गच्छन्ति यथा खपुष्पमासाद्य ।
तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥
भिन्ने ज्ञानग्रन्थौ छिन्ने संशयगणे शुभाशुभे क्षीणे ।
दग्धे च जन्मबीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।
अज्ञानमयग्रन्थेर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥
बुद्ध्वैवमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
बुद्ध्वा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।
निर्मुक्तः सर्व्वकर्म्मभिरम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥
अश्नन् यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र क्वचन च शायी विमुच्यते सर्व्वभूतात्मा ॥
हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।
परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषवर्ज्यवाग्बुद्धिः ।
निस्तोत्रवषट्कारो जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥
उत्पत्तिनाशवर्ज्जितमेवं परमार्थमुपलभ्य ।
कृतकृत्यः सफलजनुः सर्व्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥
व्यापिनमभिन्नमित्थं सर्व्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।
ज्ञानसमकालं मुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥
पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचसदननिधनगतिः ।
पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु किन्तेन ॥
वृक्षाग्राच्च्युतपादो यद्वदनिच्छन्नरः क्षितौ पतति ।
तद्वद्गुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवलीभवति ॥
परमार्थमार्गसाधनमारब्धाप्राप्य योगमपि नाम ।
सुरलोकभोगभोगी मुदितमना मोदते सुचिरम् ॥
विषयेषु सार्व्वभौमः सर्व्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।
भुवनेषु सर्व्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ।
महता कालेन महान् मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।
प्राप्नोति दिव्यमम्लं यत्तत् परमं पदं विष्णोः ॥
वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषोऽखिलाधारः ।
आर्य्यापञ्चाशीत्या बबन्ध परमार्थसारमिदम् ।”
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समाप्तम् ॥

वेदान्ती, [न्] पुं, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त + इनिः ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मचारी २ । इति जटाधरः ॥

वेदारः, पुं, कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥